

BİBLİYOGRAFYA :

Hatib, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 112-129; Sem'ânî, *el-Ensâb*, Beyrut 1980-81, II, 53-54; VII, 452; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XVII, 544; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr* (nşr. Muhammed-i Kazvînî - İkbâl-i Âştîyânî), Tahran 1328 hş., s. 380-384, 550-566; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1390/1971, V, 230-231; Câmî, *Nefehât*, s. 320-322; *Keşfü'z-zunûn*, I, 27; Hidâyet, *Riyâzü'l-ârifin*, Tahran 1305 hş., s. 127-128; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 770; *Hedîyyetü'l-ârifin*, I, 688; Ethé, *Târîh-i Edebiyyât*, s. 131-132, 294; Abdürresûl Hayyâmpûr, *Ferheng-i Sûhanverân*, Tebriz 1340 hş., s. 493; Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Neşr*, I, 57; II, 717; Abbas Ziryâb, "Bâkûyî Ebû 'Abdullâh", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1375, II, 12-15; M. Kasheff, "Bâbâ Kûhî", *Elr*, III, 293-294.

M. NAZİF ŞAHİNOĞLU

KUHİSTÂNÎ

(القَهستانی)

Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn
el-Horasânî el-Kuhistânî
(ö. 962/1555)

Hanefî fakihi.

Horasan kasabalarından Kuhistan'da (Kühistan) doğdu. Timurlu hükümdarlarından Muzaffer Hüseyin Mirza devrinde Şeyhülislam Herevî'nin talebesi ve İsmâ müddin el-İsferâyînî'nin ders arkadaşlarındandı. Geçimini kitap istinsah etmekle sağlıyordu. Güçlü bir hafızaya sahip olan Kuhistânî fıkıh sahasında ilerleyerek fetva vermeye başladı. 916'da (1510) Horasan'ı Özbekler'in elinden alan Şah İsmâil, bölgeyi Şiileştirme faaliyetleri çerçevesinde Sünnî ulemâyâ baskı uygulamaya başlayınca Kuhistânî muhtemelen Buhara'da inzivaya çekildi. *Câmi'u'r-rumûz* adlı eserinin müsvedesini de bu sırada tamamladı. Özbek Sultanı Ubeydullah Han Kuhistânî'yi 918 (1512) yılında Timurlular'dan geri alıp devlet merkezi yaptığı Buhara müftülüğüne getirdi. Bu şehirde rağbet gören Kuhistânî bütün Mâverâünnehir'de fetva mercii haline geldi. Kuhistânî 962 (1555) yılında Buhara'da vefat etti; ölüm tarihiyle ilgili olarak 950 (1543) civarı, 953 (1546) ve 963 (1556) yılları da verilmektedir.

Eserleri. 1. *Câmi'u'r-rumûz*. Hanefî mezhebinde "mütûn-i erbaa" diye anılan dört muteber kitaptan biri olan Tâcüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye'sine* Sadrüşşerîa'nın yazdığı *en-Nukûye* adlı muhtasarın şerhidir (I-II, İstanbul 1289, 1291, 1298, 1299, 1300, 1303; Leknev 1309; I-III, nşr. W. Nassau Lees, Kalküta 1284; Kazan 1880, 1890, 1894, 1898-1899, 1902-1903; Kahire 1903). 8 Zilhicce 941 (10

Haziran 1535) tarihinde tamamlanan eser Ubeydullah Bahadır Han'a ithaf edilmiştir. Kâtib Çelebi'ye göre eser en faydalı şerhlerden olup büyük bir titizlikle hazırlanmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1971). İsmâ müddin el-İsferâyînî ise fıkıh sahasında zamanındaki ulemâ arasında temayüz etmediğini söylediği Kuhistânî'nin sahih-zayıf, doğru-yanlış birçok şeyi tahkik ve tashih etmeksizin *Câmi'u'r-rumûz*'unda aktardığını söyler. Ancak büyük ilgi gördüğü bilinen esere ayrıca ilâhîzâde Muhammed b. Yûsuf el-Bursevî tarafından bir hâşiye yazılmış olması, kendisi de *Câmi'u'r-rumûz*'a bir şerh yazan İsferâyînî'nin Kuhistânî'yi -çağdaşlar arasında sık rastlanan rekabet sebebiyle- aşırı derecede eleştirdiğini düşündürmektedir. 2. *Câmi'u'l-mebâni li-mesâ'ilî* (fi şerhi) *fıkhi'l-Keydânî* (*Şerhu Fıkhi'l-Keydânî*). Lutfullah Fâzıl en-Neseffî el-Keydânî'nin *Mukaddimetü's-salât* (*el-Mukaddimetü'l-Keydâniyye*, *Metâlibü'l-muallî*) adlı eserinin şerhi olup 949 (1542) yılında tamamlanmıştır ve özellikle Mâverâünnehir bölgesinde şöhret bulmuştur (Kazan 1894; Farsça satır arası şerhle birlikte, Lahor 1315). Bu iki eserin Türkiye kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası mevcuttur. 3. *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'id*. Abdurrahman-ı Câmî'nin, İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye'si* üzerine yazdığı *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adlı şerhine hâşiyedir (yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 369; *Suppl.*, I, 533).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hüsâmeddin Kuhistânî, *Câmi'u'r-rumûz*, İstanbul 1291, I, 2-3; ayrıca bk. Kâdîzâde Şerif İbn Kâdî Abdürrahîm el-Buhârî'nin mukaddimesi, s. 13; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1802, 1971-1972; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 300; İbnü'l-Gazzî, *Divânü'l-İslâm* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, IV, 35; Ahlwardt, *Verzeichnis*, III, 284; IV, 118; Serkis, *Mu'cem*, II, 1533, 1581; Philip K. Hitti v.dğr., *Descriptive Catalog of the Garret Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library*, Princeton 1938, s. 581-582, 601; Brockelmann, *GAL*, I, 369, 469; II, 253; *Suppl.*, I, 533, 648; II, 269; Muhammed Es'ad Tales, *el-Keşşâf 'an mahtûâtî hazâ'ini kütübî'l-evkâf*, Bağdad 1372/1953, s. 61; R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garret Collection Princeton University Library*, Princeton-New Jersey 1977, s. 94, 151; a.mlf. - E. L. Ormsby, *Handlist of Arabic Manuscripts (New Series) in the Princeton University Library*, Princeton 1987, s. 54; P. Voorhoeve, *Codices Manuscripti VII: Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*, London 1980, s. 52; H. L. Gottschalk v.dğr., *Catalogue of the Mingana Collection of Manuscripts*, Zug 1985, IV, 54.

AHMET YAMAN

KUL

(bk. ABD).

KUL

Osmanlı Devleti'nin
kapıkulu askerleriyle
askerî ve mülkî idarecileri için
kullanılan terim.

Sözlükte "esir, köle" anlamına gelen kul, Osmanlı döneminde özellikle Fâtih Sultan Mehmed'den itibaren "tebaa, hizmetkâr ve sadık" mânalarında kullanılmış, bu arada "kapı kulu, kul kethüdâsı, kul kardeşi, kuloğlu, yerli kulu" gibi kavramlar ortaya çıkmıştır.

Devşirme kökenli kulların hukukî anlamda köle olduklarını söylemek mümkün değildir. Zira bunlar, devletle zimmet akdi yapmış reâyâ denilen hür hristiyan ailelerin çocukları olup kendileri için devşirildikleri yerlerden giderlerine karşılık olarak "kul akçesi" adıyla bir miktar para alınırdı. Buradaki kul terimi, bunların devletin hizmetine girmeleri ve padişaha bağlı hassa askeri olmalarıyla ilgilidir. *Divânü lugâti't-Türk*'te kul kelimesine Osmanlı kullanışına uygun olarak "tâbi, hizmetkâr, sadık" anlamları verilmiştir (I, 282). Genellikle askerî hizmette bulunma karşılığı olan bu kavram bazan vezir tebasası için de kullanılmıştır (İnalçık, *Fatih Devri*, s. 198). Osmanlılar'da köle emeğine dayalı uzun süreli bir üretim tarzı söz konusu değildir. Âzat edilmedikçe savaş esirlerinin bir müddet ortakçı kul olarak çalıştırılması sadece belirli bir bölgeye has ve uzun sürmeyen bir uygulama olmuştur (Barkan, s. 575 vd.).

Eski Arap-İslâm devletlerinde saray, ordu ve idare hizmetlerinde çalıştırılan gulâmlar İslâm-Türk devletlerinde de istihdam edilmiştir. Zira saltanatın korunması amacıyla hassa ordusu oluşturma geleneği Arap-İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde vazgeçilmez bir uygulamaydı. Nitekim Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından ordunun çeşitli yabancı unsurlardan meydana getirilmesi tavsiye ve teşvik edilmekteydi (*Siyâsetnâme*, s. 146 vd.). Osmanlı Devleti'nin kapıkulu ocakları da bu geleneğin devamından başka bir şey değildir. Osmanlı Devleti'nde gulâmlar daha ziyade gılman veya yaygın olarak kul terimiyle ifade edilmiştir. Türklerin kurduğu İran Safevî Devleti'nde kul kelimesi mensubiyet ifade eden "şah kuli, Tahmasb kuli, Ali kuli, imam kuli" şekil-

lerinde lakap olarak da yaygınlık kazanmıştır.

Osmanlılar'da devlet hizmetlerinde Türk asıllı olmayan grupların istihdamı Osman Bey dönemine kadar iner. Nitekim 1300'lü yılların başında 500 kişilik bir alan savaşçı grubunun Osman Bey'in yanında yer aldığı bilinmektedir. Savaş esirlerinden askerî amaçlı olarak faydalanılmaya başlanması hakkındaki ilk bilgiler Orhan Bey dönemine (1324-1360) aittir. I. Murad zamanında (1360-1389) teşkilâtlanan Yeniçeri Ocağı'nın temeli, çıkarılan pençik kanunu gereğince savaş esirlerine dayandırıldı ve bundan sonra kul asıllılar devlet idaresinde giderek ağırlık kazandı. Özellikle devşirme kanunu gereğince Osmanlı tebaası hristiyan çocuklarından bazılarının askerî hizmet ve öteki devlet hizmetleri için toplanmaya başlanmasından sonra başta sadrazamlık olmak üzere yüksek dereceli devlet kadrolarına kul asıllı kimseler getirildi. Osmanlı hükümdarları bu kişilerden aynı zamanda merkezî otoriteyi güçlendirmek için yararlandı. Meselâ I. Murad kul asıllı Lala Şâhin Paşa sayesinde, sınır boylarında yarı feodal bir hayat yaşayan akıncı kumandanı Evrenos Bey'i kendi otoritesi altına almıştı.

Yıldırım Bayezid merkezî idareyi tesis ederken bu gruplara dayandı. Kullar artık sadece merkezî idare ve askerî hizmetlerde değil timar sisteminde de yer almaya başladılar. 1402 Timur darbesinin ardından başlayan fetret döneminde etkileri daha da arttı. Çelebi Mehmed, parçalanmış devleti toparlamaya çalışırken yine kul asıllı ricâl ve askerlerden yararlandı. Devletin ilmiye dışında hemen her kademesinde kul kökenli kişilerin istihdamının yaygınlık kazanması II. Murad zamanında (1421-1451) oldu. Onun döneminde kurulduğu bilinen saray okulunda iç halkı veya iç oğlanı adıyla eğitilen kullar, uzun süren saray hizmetlerinden sonra dış görevlere de çıkmaya başladılar. Kul sistemindeki müesseseleşme II. Murad zamanında başladı; Fâtih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) iyice yerleşti. II. Murad devrinde uç beyleriyle merkez arasında başlayan huzursuzluklara merkezdeki idareci ve askerî zümreler arasındaki nüfuz mücadelesi de eklenmiş, II. Murad 1444 yılında oğlu lehine tahttan feragat etmişti. Kul aslından olan paşaların II. Mehmed'i Çandarlı Halil Paşa'nın nüfuzundan kurtarma, Halil Paşa ve taraftarlarının ise II. Murad'ı tekrar tahta geçirme çabaları devletin üst

kademelerinde ciddi problemlere yol açtı. II. Mehmed ile II. Murad arasındaki gizli çekişmede, kul asıllı paşalarla (Rumeli Beylerbeyi Şehâbeddin Paşa ve Zağanos Mehmed Paşa) Çandarlı Halil Paşa ve taraftarları arasındaki mücadele, sonucu tayin etti. Rumeli'deki gelişmeler ve 1446 yılında Edirne'de çıkan askerî bir ayaklanma bu zemini hazırladı. Şehâbeddin Paşa'nın evini basan âsiler İstanbul'daki Orhan Çelebi'yi istediklerini bildirdiler. Şehâbeddin Paşa'yı ortadan kaldırarak Sultan Murad'ı tahta çıkarmaya yönelik bu isyanın tertipleycisi Çandarlı Halil Paşa idi (*DiA*, VI, 343-344). Bu hadiseden sonra Sultan Murad tahta çıktı. II. Mehmed de yanında kul asıllı Şehâbeddin ve Zağanos paşalarla birlikte Manisa'ya döndü. Böylece bir bakıma kul asıllı paşaların iktidarı ele geçirme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. 1451 yılında II. Murad'ın ölümü üzerine II. Mehmed'in tahta çıkması kul asıllı paşalar için yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etti. II. Mehmed, Çandarlı Halil Paşa'yı iktidardan uzaklaştırma hususunda acele etmedi. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn üyeliklerine Şehâbeddin ve Zağanos paşalar gibi kendi adamlarını getirerek onun gücünü sınırlandırmaya çalıştı. Çandarlı'nın has adamlarından olan Yeniçeri Ağası Kazancı Doğan görevinden alındı. Yeniçeri Ocağı yeni bir düzenlemeye tâbi tutuldu. O zamana kadar doğrudan saraya bağlı olan sekbanlar ocağı dahil edildi ve bundan böyle yeniçeri ağalıklarına sekbanbaşlar getirilmeye başlandı. Böylece II. Mehmed, Çandarlı'nın nüfuzunu kırma yolunda ilk adımı attı. İstanbul'un fethinden sonra da Çandarlı Halil Paşa ve ekibini tasfiye etti. Ardından merkezî bir imparatorluk kurma yolunda kul asıllı vezir ve idarecileri ön plana çıkardı. Çandarlı'dan sonra kendisinin mutlak vekilliğini üstlenen vezîriâzamlık makamına, Karamânî Mehmed Paşa hariç hep devşirme sistemine dayalı kul aslından kişileri getirmeye özen gösterdi. Bu arada devlet idaresinde bulunan eski köklü ailelerin nüfuzunu kırdı ve kendisine mutlak itaatkâr kimseleri yüksek dereceli görevlere getirdi. Hatta kendisine vezâret teklif edilen Molla Gürânî, "O makam benim şânıma münasip değildir, bana gerekmez ... Harem-i Hâs'ta yetişen kullara verilegelmiştir" diyerek bunu kabul etmemişti (*Mecdî*, s. 104). Vezîriâzamları kendisinin mutlak vekili yapan Fâtih Sultan Mehmed (Özcan, *TD*, sy. 33 [1974], s. 30), yüksek rütbeli ulemâ tayinlerini bile kazaskerlerden alarak vezîriâ-

zamlara bağlamıştır. Hatta devletin güçlü ordusuna sahip Rumeli beylerbeyiliğini 1456-1468 yılları arasında Vezîriâzam Mahmud Paşa'nın uhdesinde bırakmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed doğrudan şahsına bağlı kapıkulu ordusunu da yeniden nizama soktu. Öte yandan sınır boylarında Mihaloğulları, Turhanogulları, Evrenosogulları ve Malkoçoğulları gibi çok defa herhangi bir otoriteye bağlı olmaksızın kendi başlarına hareket edebilen akıncı beylerini merkezî sisteme bağladı, bunların nüfuzlarını kul asıllı beylerbeyiler vasıtasıyla kırdı; beylerbeyilik ve sancak beyliği görevlerini kul asıllı kimselere verdi. Fâtih Sultan Mehmed devrinde devlet idaresinde hemen her alanda kul olanlar üstün duruma geldi; eyaletlere de bunların gönderilmesine özen gösterildi. Böylece mutlak ve merkezîyetçi idarenin tesisi için devşirme sisteminden yararlanılmış ve bu uygulama XVI. yüzyılda en olgun dönemine ulaşmıştır. Fâtih Sultan Mehmed'in fethettiği yerlerdeki eski hânelara mensup kişileri etkisiz hale getirmesi de aynı amaca yöneliktir. Kul asıllı devlet ricâlinin yetiştiği müessese Enderun Mektebi idi. Gerçekten Fâtih Sultan Mehmed, cihanşümül hâkimiyet fikrini gerçekleştirebilmek için buraya yerli Rum asilzadelerine mensup gençleri de almaktan kaçınmamıştır. Vezîriâzamlığa kadar yükselen Rum Mehmed Paşa ile Paleologoslar'dan Has Murad Paşa ve kardeşi Mesih Paşa bunlardandır. Kul sistemi daha sonraki dönemlerde iyice yerleşti; fakat bu arada başta Karamânî Mehmed Paşa olmak üzere Çandarlı İbrâhim Paşa ve Pîrî Mehmed Paşa gibi birkaç Türk asıllı devlet adamı da padişahın mutlak vekili oldu.

Sistem küçük bazı olumsuzluklar dışında başarıyla uygulandı. Ancak devşirme işinin bozulması ve buna bağlı olarak Enderun'a istenen kapasitede aday alınmaması gibi gelişmeler sistemi etkiledi. Her ne kadar Fâtih Sultan Mehmed'in son zamanlarında, bir süredir mülk ve vakıf olarak elden çıkan toprakların tekrar mîrileştirilmesi sırasında önemli hizmetleri geçen Karamânî Mehmed Paşa, başta Rum Mehmed Paşa olmak üzere Gedik Ahmed Paşa, İshak Paşa ve Dâvud Paşa gibi kul asıllı vezirleri gözden düşürmeyi, Türk asıllı Fâik Paşa ile ulemâdan Manisazâde Mehmed'i Dîvân-ı Hümâyûn'a sokmayı başarmışsa da (*Mecdî*, s. 210) Fâtih'in ölümünden sonra kul kökenli ricâl ve yeniçeriler Amasya Valisi Şehzade Bayezid'i desteklemişler, buna karşılık Fâtih

Sultan Mehmed'in siyasetine taraftar olanlar Şehzade Cem'i tutmuşlar, ancak Bayezid taraftarları galip gelmiştir. Bu arada Çandarlı ailesine âdeta îfade-i itibar ettirilerek bu aileden İbrâhim Paşa vezîriâzam yapılmış, fakat bu da uzun sürmemiş, Fâtih'in geliştirdiği kul sisteminin üstünlüğüne dayalı merkeziyetçi idaresi ve cihan hâkimiyeti amacıyla yönelik askerî devleti bu tepkiden pek etkilenmemiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Pîri Mehmed Paşa'dan sonra Has Odabaşılıktan vezîriâzam yapılan Makbul (Maktûl) İbrâhim Paşa'nın ardından iyice yerleşen kul sisteminin varlığını bir süre daha başarıyla sürdürdüğü söylenebilir. 1584-1587 yılları arasında İstanbul'da bulunan Venedik elçisi Lorenzo Bernado ülkesinin senatosuna sunduğu raporunda, "Sadece devlet idaresinin değil koca imparatorluğun ordularına kumanda yetkisinin de elerine verildiği kişiler ne dük ne marki ne de kontur. Hepsî çobanlıktan gelme sıradan insanlardır. Bu sebeple biz Venedikliler'in de padişahın yaptığını yapmamızda isabet vardır. Padişah bu adamlardan en iyi kaptanları, sancak beylerini, beylerbeyileri yetiştirerek onlara şan ve itibar kazandırmıştır" derken (Lybyer, s. 47) devşirme ve buna bağlı olarak kul sisteminin durumuna işaret etmektedir.

Osmanlı padişahlarını, özellikle de Fâtih Sultan Mehmed'i bu yola sevkeden başlıca etken, merkeziyetçi hükümlerliğini güçlendirmek ve buna bağlı olarak devletin ömrünü uzatmaktır. Zira hânedana dayalı Ortaçağ devletlerinde ülke birliğinin temeli ve bekası hânedana bağlıydı. Nitekim Şehzade Mustafa'nın siyaseten katli sırasında Türkiye'de bulunan Avusturya elçisi Ootgeer G. van Busbeke de aynı hususa temas eder (*Türkiye'yi Böyle Gördüm*, s. 42). Köklü aileler gibi bir temeli bulunmayan devşirme kul sistemi hükümdara daha rahat tasarruf hakkı sağlıyordu. Nitekim Çandarlı Halil Paşa'nın bertaraf edilmesindeki sıkıntılar kul asıllı olan Vezîriâzam Mahmud Paşa, Gedik Ahmed Paşa ve Makbul İbrâhim Paşa'nın idamlarında yaşanmamıştı.

XV ve XVI. yüzyıllardaki yayılma politikasında ve cihanşümül imparatorluğun tesisinde büyük katkısı olan kul sistemi XVI. yüzyılın sonlarında önemini yitirmeye başladı. Kul taifesi içine girmenin sağladığı vergi vb. yükümlülüklerden sıyrılma imkânı her kademedeki bunların sayılarının artması sonucunu doğurmuş, kısa süreli tayinler ise rüşvetin yaygınlaşmasına yol

açmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman'dan sonra sefere çıkmayan padişahları örnek alan kul asıllı vezîriâzamlar konaklarında oturmayı tercih etmişlerdir. Nitekim yurarda adı geçen Venedik elçisi bu defa Türkler'in zenginliğin kurbanı olduklarını, zaferleri umursamayıp evlerinde oturmayı tercih eden sultanları izlediklerini yazmaktadır. Aynı dönemde kapıkulu askerlerinin devlet için tehdit unsuru olmaları artmış, Vezîriâzam Lutfi Paşa da, "Kul mazbut olmadıkça sadrazam istirahat etmez, kul taifesini çoğaltmamak gerektir" diyerek bu hususa işaret etmiştir (*Âsafnâme*, s. 68, 92). XVI. yüzyılın sonlarından itibaren devşirme sisteminin önemini kaybetmesiyle kul sisteminin alanı genişletilerek Türk-devşirme ayırımı kaybolmuş ve bütün askerî sınıf padişahın mutlak yetkisi altına girmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Divânü lugâti't-Türk*, I, 282; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtlugil), s. 146 vd.; *Gazavât-ı Sultân Murâd B. Mehmed Hân* (nşr. Halil İnalçık – Mevlûd Oğuz), Ankara 1978, s. 65; *Âşıkpaşazâde* (Atsız), s. 106; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osmân*, I. Defter, s. 16 vd.; VII. Defter, s. 265; Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 68, 92; Mecdi, *Şekâik Tercümesi*, s. 104, 210; O. G. Busbecq, *Türkiye'yi Böyle Gördüm* (trc. Ayşel Kurutluoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 42; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), tür.yer.; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul 1931), İstanbul 1981, s. 131 vd.; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, tür.yer.; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli*, Ankara 1963, s. 41, 57-67, 71, 85, 102; Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 575 vd.; a.mlf., "Türkiye'de Servâm Var mıydı?", a.e., s. 717 vd.; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, tür.yer.; A. H. Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (trc. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul 1987, s. 47, 68-69, 73 vd., 109 vd., 113; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar: I*, Ankara 1987; a.mlf., "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *SBFD*, XIV/1 (1959), s. 93; a.mlf., "Mehmed II", *İA*, VII, 507 vd.; a.mlf., "Ghulam", *EP* (Fr.), II, 1111-1117; Orhan Koçoğlu, "Osmanlı Toplumunda Kamuoyunun Evrimi", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 327, 328, 329; Cvetana Georgieva, "Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire ottoman aux XIVe-XVIe siècle", *Bulgarian Historical Review*, II/2, Sofia 1974, s. 45-57; Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *TD*, sy. 33 (1974), s. 30; a.mlf., "Bende", *DİA*, V, 431; a.mlf., "Buçuktepe Vak'ası", a.e., VI, 343-344; a.mlf., "Gulam [Osmanlılar]", a.e., XIV, 184; C. E. Bosworth, "Kul", *EP* (İng.), V, 359.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

KUL HAKKI

İslâmî kaynaklarda, insanların gereğini yerine getirmekle yükümlü oldukları hakları "Allah'ın hakları" (hukûkullah) ve "kul-ların hakları" (hukûk-i ibâd) şeklinde başlıca iki kısma ayrılmış, bazı kaynaklarda bunlara bir de hem Allah hakkı hem kul hakkı sayılan haklar eklenmiştir. Hukûkullahı riayet "Allah'ın emrine saygı" (et-ta'zîm li-emrillâh), hukûk-i ibâdâ riayet ise "Allah'ın yarattıklarına şefkat" (eş-sefe-katü alâ halkillâh) deyimleriyle ifade edilir. Allah'ın emrine saygı, O'nun varlığına ve birliğine iman edip hükümlerine uygun şekilde yaşamakla gerçekleşir. Kul hakları ise genellikle insanların canları, bedenleri, ırz ve namusları, mânevî şahsiyetleri, makam ve mevkileri, dinî inanç ve yaşayışları gibi konulardaki kişilik haklarıyla mallarına ve aile fertlerine ilişkin haklarından oluşmakta ve bunlara yönelik olarak yapılan kötülükler, verilen zararlar kul haklarına tecavüz sayılmakta, bu tecavüz de "mazlime" ve bunun çoğulu olan "mezâlim" kelimeleriyle ifade edilmektedir. Belli bir kişiye verilen zararlar yanında zimmet, irtikâp, karaborsacılık, fitne, idarî baskı ve zulüm gibi ammenin maddî ve mânevî haklarına ve menfaatlere, huzur, güvenlik ve refahına zarar verme sonucunu doğuran her türlü faaliyet de çeşitli âyet ve hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda kul hakkına tecavüz sayılıp yasaklanmıştır. Öte yandan kul haklarına dair hükümler aynı zamanda Allah'ın koyduğu hükümler olduğundan bunlar da geniş anlamda hukûkullah içinde görülmüş ve bu hakların gözetilmesi Allah'ın emrine saygı olarak değerlendirilmiştir (meselâ bk. İbnü'l-Arabî, I, 148; Şâtîbî, II, 315 vd.).

Kur'an-ı Kerim'de hukûkullah tabiri geçmemekle birlikte birçok âyetle hak (meselâ bk. el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38; ez-Zâriyât 51/19), adalet (el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/58; el-En'âm 6/152), kıst (en-Nisâ 4/127, 135; el-Mâide 5/8, 42; Hûd 11/85) ve zulüm (el-Bakara 2/279; en-Nisâ 4/10, 30; el-Hac 22/39) gibi kavramlar kul haklarıyla ilgili olarak da kullanılmıştır. Ayrıca birçok âyetle insanların haklarına saygı gösterilmesi istenmiş, bu haklara saldırı mahiyetindeki tutum ve davranışlar yasaklanmıştır.

İlgili âyetleri dikkate alarak Kur'an-ı Kerim'de kul haklarını biri insanların sahip olduğu maddî ve mânevî haklara te-